

Солодовнікова Х. К., старший лаборант центру досліджень проблем прав людини юридичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ТЕРОРИЗМУ В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ НАУКОВЦІВ

Дана стаття присвячена дослідженню психологічних особливостей тероризму в працях сучасних вітчизняних і зарубіжних вчених. В ній розкриваються мотиваційні основи терористичної діяльності, роль агресії, конфліктності, референтної групи у формуванні майбутнього суб'єкта терористичної діяльності.

Данная статья посвящена исследованию психологических особенностей терроризма в трудах современных отечественных и зарубежных ученых. В ней раскрываются мотивационные основы террористической деятельности, роль агрессии, конфликтности, референтной группы в формировании будущего субъекта террористической деятельности.

Минуле століття було багатим на соціальні катаклізми, починаючи з воєн та закінчуючи терором і тероризмом.

Тероризм в усіх формах і проявах, за своїми масштабами та інтенсивністю, за своєю жорстокістю перетворився в одну з найгостріших проблем сьогодення, як радикальна форма суспільної діяльності, може він може бути наслідком антагоністичних конфліктів, які можуть мати політичні, економічні, соціальні, психологічні джерела, реалізуватись у різних сферах діяльності суспільства. Дослідження тероризму стають особливо актуальними на сучасному етапі трансформації українського суспільства, що обумовлено наявністю значної кількості джерел соціальних конфліктів, які можуть спричинити поширення у нас даного явища.

Психологічний підхід до проблеми тероризму дає можливість зрозуміти, чому останній породжує у окремих осіб намагання вирішувати проблеми крайніми, радикальними прийомами. Для вирішення даної проблематики слід звернутися до здобутків сучасної психологічної науки.

Значний вклад у дослідження зазначеної проблеми внесли зарубіжні та вітчизняні вчені, які розробили цілий ряд різноманітних підходів до розуміння природи й особливостей тероризму.

Отже розглянемо основні з них.

В науковій думці сучасних зарубіжних дослідників можна виокремити підхід, пов'язаний із створенням мотиваційних типологій тероризму.

Встановлено, що особистісні мотиви тероризму можуть підрозділятися на три види: емоційні, невротично-психопатологічні і корисливі (держави, організації чи приватні особи, які спонсорують терористичну діяльність) [8].

Спроби зрозуміти мотиви та психологію терористів через психопатологічні зрушення

у психіці кожного з них не дають відчутних результатів. Так, систематизація інформації щодо біографічних даних або спроби виявити психопатологію у спадкуванні сімейних стереотипів поведінки не дозволяють виокремити чинники становлення особистості як майбутнього терориста.

В минулому столітті проблеми деструктивної, радикальної поведінки та деструктивної особистості стали одними з центральних у психоаналізі. З. Фрейд, А. Адлер, Е. Еріксон, Е. Берн шукали причини деструктивізму в умовах соціалізації, вони намагалися визначити, які саме чинники, переважно дитинства та юності, приводять до різноманітних невротичних девіацій, в тому числі й до одержимості ненавистю, яка виступає психологічною підвалиною тероризму. К. Юнг, К. Хорні, Е. Фромм запропонували більш ширший підхід до усвідомлення та реалізації радикальних методів ціледосягання, вони розглядають деструктивну особистість у контексті її суспільних зв'язків. К. Лоренц та інші вважають, що першоджерелом деструктивізму є первинні агресивні інстинкти, що їх наслідувала людина від тварин [11, 13, 14, 16].

За поглядами окремих вчених, в основі тероризму виявляється наявність у терористів агресії, яку можна розкласти на три складові: конструктивна, деструктивна, дефіцитарна [8, 9]:

Щодо мотивації тероризму, то в сучасних дослідженнях спостерігаються два напрямки.

Прихильниками першого робиться наголос на цілях терористичних дій. Найпоширенішими виступають три види цілей, які терористи можуть переслідувати: релігійні, політичні, економічні цілі [9].

Прихильники другого напрямку заперечують, що незалежно від виду тероризму, та цілей, що ним переслідуються, мотивація перш за все виступає як особистісний конструкт, а відтак, для її розуміння необхідно виходити з потреб, що відчуває людина, як імовірний або дійсний суб'єкт терористичної діяльності.

Пояснення механізмів формування та поведінки терористичних співтовариств пропонують соціальні психологи, які досліджували особливості психології мас та групової взаємодії [9].

З одного боку на формування індивідуальної свідомості терориста впливає масова свідомість. Так, як показали дослідження, в період кризи соціальної системи в індивідуальній свідомості домінує некритичне прийняття простих, популярних ідей, що панують у масовій свідомості. Останні приймають форму життєвих орієнтирів, які актуалізуються в умовах старіння та переоцінки минулих ідеалів та цінностей. В таких умовах ізольованість групи, постійна загроза переслідування посилюють згуртованість групи, груповий тиск, вплив лідера на інших членів групи [14].

Таким чином можна припустити, що загальною рисою терористів виступає сильна потреба у включеності до групи подібних людей, яка пов'язана з проблемами самоідентичності. Але Міллер зауважує, що на рівні особистості терористична діяльність, як знаряддя пошуку ідентичності, перетворюється у знаряддя її руйнування. В процесі соціалізації "викристалізуються" характерні риси особистості, яка здатна або не здатна до насилля, стає зрозумілим, як впливає на людину, що прагне до самоідентифікації та самоствердження референтна група [8, 16].

Значну увагу зарубіжні дослідники тероризму надавали антагоністичному конфлікту вважаючи його джерелом, основою та ціллю терористичної діяльності.

Сучасні теорії конфлікту, як соціально-психологічної основи тероризму, можна розділити на два основні напрями:

перший представляють Т. Парсонс, Е. Дюркгейм, Е. Мейо, які вважали конфлікти певним відхиленням, "хворобою" суспільства на тлі загального прагнення до стійкості та стабільності [3].

другий напрям складають ідеї М. Вебера, В. Парето, Р. Дарендорфа, які розглядали конфлікти у суспільстві як необхідний чинник соціальних процесів та зрушень [8].

За останні століття погляд на конфлікт як негативне явище, яке вимагає викорінення, еволюціонував до характерного для сучасної науки прийняття конфлікту як невід'ємного елементу суспільного життя. Акценти у науковому дослідженні конфліктів зміщуються на проблему їх регулювання та практичної роботи. Тобто відбувається зміна парадигми "безконфліктності" на конфліктологічну парадигму, яка орієнтує науковий аналіз на розуміння неминучості протиріч у соціальних стосунках та їх функціональної ролі у динамічних змінах цих взаємодій.

Найбільш докладно конфлікт, як соціально-психологічний феномен, вивчався:

З. Фрейдом (він наголошував на наявності антагоністичних конфліктів у взаємодії внутрішніх структур та тенденцій психіки внаслідок законів її власного існування);

А. Адлером (пояснював наявність конфліктів структурною невідповідністю індивіда вимогам суспільства);

К. Хорні (розмежовувала поняття "нормального" та "невротичного" конфліктів);

Е. Еріксон (особистісні конфлікти та соціальні кризи виступають свого роду викликом, який спонукає суб'єкта до якісної зміни у собі та оточуючому середовищі);

А. Тойнбі (розглядав природу не лише соціальних конфліктів, а й джерела будь-якої людської активності через парадигму "виклику-відповіді").

Але в цих поглядах був відсутнім активний суб'єкт, вчинки якого провокували появу агресивних та насильницьких реакцій. Іншими словами, якщо на суб'єкта здійснює вплив відповідний стимул, він відповідає механічними діями та вчинками. Тобто біхевіористичний підхід є корисним для розуміння впливу ситуаційних змінних в аналізі соціально-психологічних факторів, які супроводжують становлення терористичної активності.

Для більш пізніх наукових концепцій став можливим прогноз щодо стратегій, оскільки вони передбачають аналіз ролі соціальних уявлень, диспозицій та настанов які постають психологічними посередниками між суб'єктом та соціальною ситуацією.

В даний час найбільш відомою є теорія соціального научіння, яка може стати основою для прогнозування агресивного реагування на конфліктну ситуацію [6].

Теорії, в яких основною виступає феномен "виховання" та вплив референтної групи на становлення агресивних способів

розв'язання конфлікту, ґрунтуються на теорії соціального научіння. Оскільки людина в процесі соціалізації засвоює різноманітні способи та засоби розв'язання життєвих ситуацій, конфліктів, зокрема. Особливістю даної теорії є те, що при научінні необхідними є не лише заохочення до агресії, але й підкріплення, яке відбувається під час поступового входження молодого людини у суспільні взаємовідносини. Іншими словами, під час соціалізації суспільні зв'язки молодого людини поширюються на все більше коло людей, а під час взаємодії з ними вона застосовує вже засвоєні методи та прийоми спілкування, якщо при цьому відбувається цілеспрямованість, то агресивні методи набувають швидкої актуалізації, порівняно з неагресивними методами [6, 8].

Поряд із закордонними дослідниками, значний вклад у встановлення психологічних аспектів (особливостей, основ) тероризму внесли й вітчизняні вчені.

У вітчизняній науковій думці стверджується, що психологічний механізм прояву тероризму формується в межах особливого виду колективного знання, яке засвоюється і привласнюється індивідами через соціальні уявлення.

Динаміка активного ставлення суб'єкта до об'єкта, що уявляється, має фази розгортання у просторово-часовій площині соціальної діяльності, а саме: "персоніфікація", створення предметної схеми уявлення, "натуралізація" [4].

Людські спонукання лише обмеженою мірою контролюються свідомістю, в основі їх лежать несвідомі, афективно заряджені стимули, відзначає Г. Дилігенський. У суспільному житті вони найчастіше раціоналізуються, навіть утілюються в масштабні плани перетворень, суспільну стратегію, але від цього не обов'язково стають більш зрозумілими або конструктивними [10]. А втілення радикальних засобів, що спонукається масовим несвідомим може бути імпульсивним та стихійним.

О. Юр'єв підкреслює відносно більшу автономність суспільної свідомості від впливів несвідомого порівняно з іншими сферами. А відтак, виходячи з позиції, яку він запропонував, можемо стверджувати, що певний індивід має більше свободи для свідомого обрання шляху тероризму [7, 15].

Г. Дилігенський висловлює припущення щодо провідної ролі ціннісних та афективних компонентів установок у психологічних реакціях на соціально-політичні події та ситуації [10].

Зв'язок між масовою свідомістю і масовою поведінкою найістотніше виявляється у мотиваційній сфері, відзначав О. Уледов. У суспільній свідомості проявляється переконаність цілих соціальних груп. Вона показує, наскільки ідеї та погляди, що поширюються в тих чи тих соціальних верствах, групах, у суспільстві загалом, оволоділи свідомістю людей, стали мотивами їхньої поведінки [2].

Можна припустити, що в якості терористів виступають особи, які свідомо обирають радикальні способи досягнення своїх цілей. А так, припущення щодо патологічних зрушень у психіці цих людей мають місце лише як допоміжні конструкти, але не як пояснювальні принципи мотивації терористичної діяльності.

Вітчизняні науковці наголошують на тому, що реалізація терористичних вчинків залежить не лише від зовнішньої ситуації та установки індивіда на дію, але й від мотиваційної структури суб'єктів терористичної діяльності.

З точки зору психології тероризм як окремий вид діяльності, має вигляд сукупності психомоторних рухів, скоординованих у часі та просторі. Терористична діяльність підпорядкована свідомості та волі, обумовлюється такими чинниками як мотив, мета, засоби досягнення та результат. Цим розкривається зовнішня об'єктивна сторона мотивації. Але одночасно існує і внутрішня, суто індивідуальна площина мотиву, яка розкривається через особистісний смисл – значення матеріальної чи ідеальної цінності для кожної конкретної особистості [12].

Медведев В.С. розглядає терористичну діяльність як таку, що спрямована проти закону, а відтак, є позанормативною, кримінальною. Отже, терористичні мотиви – це мотиви, породжені власне потребою у реалізації радикальних намірів, вона (потреба) проявляється у формі потягу до здійснення певного виду антисоціальної дії [12].

Ю.М. Антонян застерігає, що є не вірними спроби описати мотиваційну сферу терориста, вириваючи його з контексту діяльності, тобто роду та типу терористичної активності [5].

Під мотивацією терористичної поведінки розуміється процес формування мотиву позанормативних дій, як усвідомленого спонукання до скоєння антисоціальних дій. При цьому слід враховувати, що як будь-який внутрішній потяг, мотив формується під впливом

соціального середовища та життєвого досвіду особистості. Потреби, інтереси, почуття, набуваючи значення потягу до конкретного вчинку, стають мотивами використання тероризму як інструменту ціледосягнення.

Дослідження характеру мотивів та соціальної перцепції необхідно для розуміння причин і умов обрання тероризму як засобу ціледосягнення, а також для встановлення психологічних властивостей, що виступають елементами схильності особистості до тероризму.

Отже, мотиви терористичної діяльності породжені різноманітними соціальнодезадаптованими потребами, задоволення яких нормативним чином утруднено або взагалі не може бути реалізовано.

Ненормативність сприймання соціальної ситуації, яка виражається у формування уявлень, що обумовлюють виникнення терористичних мотивів та цілей, полягає в наступному [12]:

в перебільшено негативній, соціально неадекватній оцінці певних соціальних явищ; у викривленій оцінці зовнішніх умов, включаючи поведінку соціальних суб'єктів як сприятливих для досягнення особистісно цінного результату;

у неадекватно негативній оцінці соціальних та власних можливостей як таких, що не дозволяють досягти певних життєвих потреб легітимним та неадекватним способом;

у перебільшено завищеній оцінці соціальних можливостей для реалізації в нелегітимного та радикального способу задоволення потреби та запобіганню покарання;

у викривлених уявленнях щодо соціальної прийнятності (допустимості, схваленні чи престижності) та поширеності здійснення певних видів радикальних нелегітимних дій.

Перераховані уявлення обумовлюються відповідними психологічними властивостями особистості, зокрема упередженням, перцептивно-смысловими установками, що істотно характеризують якість особистості, що схильна до обрання тероризму як інструменту ціледосягнення. Серед таких установок можна виокремити:

установки, що орієнтують індивіда на виявлення в соціальній дійсності шкідливих для себе людей, подій та об'єктів, такі установки створюють упередження щодо першої оцінки соціальних явищ і суб'єктів з точки зору шкоди, яку вони можуть нанести;

установки, що визначають пріоритетність вияву сприятливих можливостей для задоволення потреб корисливого характеру, прагнення до використання інших людей як засобу задоволення власних потреб;

упередження щодо толерантності оточуючих людей до фактів реалізації певних ненормативних дій, у соціальному ухваленні певних терористичних акцій;

упередження щодо неможливості для задоволення певних життєво важливих потреб легітимним шляхом;

впевненість суб'єкту у сприятливості соціальних умов та власних можливостей для досягнення особистісно-ціннісного результату певним нелегітимним шляхом.

Узагальнюючи результати досліджень, можна виділити мотиви антисоціальної (терористичної) діяльності: мотиви самоствердження (статусні), захисні, заміщуючі та мотиви самовиправдання.

Одним з універсальних мотивів терористичної діяльності, у більшості випадків, є мотив самовиправдання, невизнання вини та, як наслідок, відсутність жалості (співчуття).

Таким чином, для терористів є характерним [1, 5, 12]:

надзосередженість на захисті власного "Я" шляхом проекції із постійною агресивно-захисною готовністю;

недостатня особистісна ідентичність, низька самооцінка;

сильна потреба у включеності до референтної групи;

суспільна ізоляція та відчуження, відчуття перебування на периферії життя та втрати життєвих перспектив;

переживання соціальної несправедливості пов'язані із схильністю до проекції на суспільство власних невдач.

При цьому не можна сказати, що даний перелік характеристик властивий винятково терористам, тому важливе значення для вступу до терористичної групи здебільшого мають ідеологічні мотиви, патріотичні, релігійні, тощо.

Висновки:

1. У сучасному світі тероризм перетворився в одну з найбільш гострих проблем, а дослідження тероризму стає особливо актуальними на сучасному етапі трансформації українського суспільства, що зумовлено наявністю значної кількості джерел соціальних конфліктів, які можуть спричинити поширення і в нас даного явища.

2. Вивчення питання тероризму зарубіжними вченими дає можливість

зрозуміти передумови щодо вирішення даної проблеми крайніми, радикальними способами. У контексті даного підходу важливими виступають мотиви терористичної діяльності, роль агресії, конфліктності, референтної групи у формуванні майбутнього суб'єкта терористичної діяльності. А в питаннях прогнозування агресивної реакції на конфліктну ситуацію найбільш значущою виступає теорія соціального навчання.

3. Узагальнюючи результати досліджень вітчизняних вчених, можна стверджувати, що ними були виділені мотиви антисоціальної

(терористичної) діяльності: мотиви самоствердження (статусні), захисні, заміщуючі та мотиви самовиправдання. Одним з універсальних мотивів терористичної діяльності у більшості випадків виступає мотив самовиправдання: невизнання вини та, як наслідок, відсутність жалості (співчуття), механізми психологічного самозахисту, які понижують, нейтралізують або зовсім нівелюють бар'єри морально-нормативного контролю. На цій основі відбувається самовиправдання та внутрішнє визволення від відповідальності та почуття провини.

Література

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 230 с.
2. Актуальные проблемы социальной психологии / А.К. Уледов; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. – Москва : Мысль, 1981. – 93 с.
3. Американская социологическая мысль / Мертон Р., Мид Д., Парсонс Т., Шюс А. – М.: Междунар. Ун-т Бизнеса и Упр., 1996. – 560 с.
4. Антология ненасилия / Редкол.: Е. Алексеева и др. – М.: Бостон: Моск. Журн., 1992. – С. 592.
5. Антонян Ю.М. Психология убийства. – М.: Юристъ, 1997. – 304 с.
6. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 318 с.
7. Бурикова И.С., Коновалова М.А., Пушкина М.А., Юрьев А.И., Вероятность влияния межнациональных конфликтов на психолого-политическую стабильности в Санкт-Петербурге. Научный отчет., Под ред. проф. Юрьева А.И., СПб, 2004.
8. Гаджиев К.С. Политическая наука. – М.: Сорос – Международные отношения, 1994. – 400 с.
9. Дж. Поуст Дж. Мы против них: групповая динамика политического терроризма // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – Вып. 4. Терроризм. – М., 1993. – С. 29-44.
10. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. – М.: МГУ. – 1996. – 354 с.
11. Леви-Строс К. Первобытное мышление / Пер., вступление. ст., примеч. А.Островского. – М.: ТЕРРА- Книжный клуб; Республика, 1999. – 392 с.
12. Медведев В. А. Террор как основание коммуникативной культуры XXI века <http://www.vilar-mgu.ru/php/content.php?group=1&id=733>.
13. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого “Я” / З. Фрейд. – М.: АСТ, 2004. – 188 с.
14. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994. - 672 с.
15. Юрьев А.И. Общество и власть в период глобализации. Учебное пособие. – СПб., 2004. – 356 с.
16. Domination and Resistance /Ed. By D.Miller, M. Rowlands, Ch. Tilley. L.: Unwin Hyman, 1989. P. 5.

Solodovnikova K. K., senior laboratory assistant

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROBLEM OF TERRORISM IN LABOURS OF MODERN RESEARCH WORKERS

This article is devoted to the research of the psychological peculiarities of terrorism in the works of modern Russian and foreign scientists. It reveals the motivational bases of terrorist activities, the role of aggression, conflict, reference group in shaping the future of the subject of terrorism. It covers the motives of self-assertion, substitution and self-justification (non-recognition of guilt, lack of pity and sympathy). The most versatile of them acts as self-justification, which allows you to break free from responsibility and guilt. Reason of self-justification is distinguished: nonrecognition of guilt, absence of pity (sympathy), mechanisms of psychological self-defence, which lower, neutralize or quite level the barriers of morally-normative control. On this basis there are self-justification and internal release from responsibility and sense of guilt.